

Leidt verveling tot geweld?

Jorg Kustermans*¹

Een elitair discours

Verveling is opwindend. Verveling is een onderzoeksthema waar men zich gemakkelijk door laat meeslepen. Dat is vooral een gevaar voor politicologen. Mijn collega's zijn namelijk intuïtief geneigd het belang van de factor verveling in serieuze analyses te onderschatten. Wanneer ikzelf als politicoloog dan wel het belang van deze factor - verveling, *ennui*, *acedia* - benadruk, valt dat op. Wanneer men de aandacht vestigt op het belang van verveling in de totstandkoming van een reeks zwaarwichtige historische processen en gebeurtenissen - rellen, revoluties, oorlogen, innovatie - dan wekt men ten minste in enige mate de indruk van eruditie en creativiteit. Verveling is een *performance*. Het is een *performance* die ik ooit aantrekkelijk vond en waaraan ik graag deelnam (cf. Kustermans en Ringmar, 2011), maar die ik in de tussentijd vooral toch als bevreemdend ervaar. Verveling is te veel een privilege.

Verveling is een werkelijke ervaring. Kinderen kunnen zich vreselijk vervelen. (Merk onmiddellijk op dat baby's en peuters zich nog niet vervelen.) Ze hangen zomaar wat rond, hun lichamen verworden op de vreemdste manieren, af en toe een gekke kreet uitslaand of een spastische beweging ondergaand (wanneer ze in hun vroege tienerjaren zitten), of ze geven zich over aan een omvattende toestand van lusteloosheid (wanneer ze de adolescentie bereiken). Ik las ergens in een rapport dat "91 procent van de Amerikaanse jeugd verveling ervaart" (Eastwood, 2012, p. 482). Verveling is een wijdverspreide, wellicht universele ervaring, al is het natuurlijk zo dat sommigen zwaarder en vaker getroffen zullen worden door deze gemoedsstemming dan anderen.

Cultuurfilosofen menen intussen te weten dat verveling 'alomtegenwoordig' is geworden, niet langer zomaar een emotie waar iedereen in zekere mate ervaring mee heeft. Verveling zou in onze huidige tijd zijn uitgegroeid tot een algemene toestand waar we allen onder te lijden hebben. Deze cultuurfilosofen identificeren verveling als de 'grondstemming' van de moderniteit (bv. Prins, 2007). Sommigen wijten de toename van de ervaring van verveling aan relatief recente ontwikkelingen in hoe het kapitalisme vormgegeven wordt (Gardiner, 2014, p. 31), terwijl anderen het ontstaan van de 'epidemie van *ennui*' in eerdere fasen van de moderniteit situeren. Of het nu is

---

* Jorg.kustermans@uantwerpen.be

1 Departement Politieke Wetenschappen, Universiteit Antwerpen

omdat “het scepticisme gedemocratiseerd werd” (Goodstein, 2006, p. 412), of omdat moderne mensen constant worden aangespoord om hun aandacht erbij te houden (Ringmar, 2016a), of - omgekeerd - omdat modern “comfort de rol heeft vermindert die de noodzakelijkheid in onze levens speelt” (Kekes, 2005, p. 109), de indruk heerst in ieder geval dat we achteloos zijn geworden. Moderne mensen nemen de wereld waar en vinden die saai. “*Het* boeit niet.”

Dit soort zorgeloosheid houdt risico's in. Gevoelens van verveling kunnen zich ontwikkelen tot gevoelens van depressie (Malkovsky et al., 2012) en zijn al in verband gebracht met een reeks van sociale problemen, gaande van drug- en alcoholmisbruik tot vandalisme (bv. Jervis et al., 2003). Op een gelijkaardige manier wordt verveling regelmatig voorgesteld als een oorzaak van geweld. In een essay over het groeiende probleem van geweld in de Amerikaanse binnensteden en buitenwijken, dat hij in 1962 voor *Harper's Magazine* schreef, legde Arthur Miller (1962, p. 51) uit dat de betreffende jongeren, zowel uit de armere binnensteden als uit de meer welgestelde buitenwijken, “verdrinken in de verveling. De school verveelt hen. Preken verveelt hen. De televisie verveelt hen. Het woord rebel is niet echt van toepassing op hen,” verduidelijkte Miller, “want dat woord houdt onvermijdelijk een doel in.” Vroegere uitingen van geweld, zo geloven velen met Miller, was ofwel eervol, ofwel rationeel, of zelfs beide (Vrints, 2011), maar moderne uitingen van geweld voelen vaak betekenisloos aan. Modern geweld wordt gekenmerkt door dezelfde verveling die ook aan de oorsprong ervan ligt.

We moeten dit argument niet te snel voor waar aannemen, al is het maar omdat het oorzakelijk verband tussen verveling en geweld niet zo gemakkelijk te leggen is. Ik kan me steeds beter vinden in de mening van John Keane (2004, p. 89) wanneer die schrijft dat “vervelingstheorieën van geweld interessant zijn, maar dat ze meestal vooral provocerend blijken te zijn, eerder dan overtuigend”. Wanneer men poogt een reële geweldsgebeurtenis te verklaren met verwijzing naar verveling, zeker wanneer het een wat serieuzere gewelddaad betreft, overtuigt een dergelijke verklaring zelden. Integendeel. Net op de momenten dat men verveling aanhaalt als een vermeende ‘oorzaak’ van geweld, net dan toont verveling haar ware aard: een moraliserend vertoog over deze geweldsgebeurtenis, dat typisch wordt uitgesproken door vertegenwoordigers van de elite.

In het vervolg van deze korte tekst tracht ik deze bewering te onderbouwen. Ik zal eerst beschrijven hoe men verveling oorzakelijk met geweld in verband *kan* brengen. Met verwijzing naar een fictief voorbeeld uit een roman van Elvis Peeters (*Wij*) leg ik uit hoe de uitoefening van geweld de belofte in zich draagt om het gevoel van *agency* (van het-ertoe-doen, van invloed te hebben) te herstellen bij de persoon die zich verveelt (en die dit gevoel kwijt was, wat een wezenlijk element is van het gevoel van verveling). Ik zal echter ook aanstippen dat deze belofte geen werkelijkheid hoeft te worden en dus ook niet tot effectieve geweldspleging hoeft te leiden. Het geweld dat verveling met zich meebrengt, is (en blijft veelal) on-werkelijk. Vervolgens zal ik toelichten hoe theorieën die geweld in verband brengen met verveling vaak uitdrukking geven aan een moraliserend vertoog. Dit is evenwel geen eenduidig vertoog. Het

object van morele beoordeling en de toon van het vertoog kunnen sterk verschillen. In sommige gevallen wordt het vertoog uitgesproken door de elite en is deze elite zelf het voorwerp van morele beoordeling. In andere gevallen is het nog altijd zo dat het vertoog wordt uitgesproken door de elite, maar spreekt zij zich niet over zichzelf, maar over de lagere klasse. In het eerste geval gaat er vaak een gevoel van zelfvoldaanheid uit van het discours. In het tweede geval is de toon daarentegen vaak verwijtend. Hier komt ‘moderne verveling’ dicht in de buurt van het vroegchristelijke *acedia* - een zonde, meer dan een psychologische aandoening; een verwijt van onvolwassenheid (cf. Svendsen, 2005, p. 149; Toohey, 2011, p. 189).

Fantasierijk, gekunsteld en onrechtstreeks

Een groep van acht adolescenten hangt rond op een brug over de snelweg, ergens in een niet nader bepaalde, maar duidelijk kleinstedelijke plaats in België. Het zijn vier jongens en vier meisjes, allen 14 of 15 jaar oud. De jongens zorgen ervoor dat ze niet gezien worden door de voorbijrijdende chauffeurs. De meisjes leunen tegen de balustrade van de brug, op een rij naast elkaar, ze dragen korte en losse rokjes zonder ondergoed eronder. Wanneer een auto passeert, trekken ze hun rok omhoog. De zomervakantie duurt lang, erg lang en de jongeren houden zich bezig met het verdrijven van de tijd. “De zomer brandde zijn gaten in onze dagen”, laat Elvis Peeters (2014, p. 23) een van de protagonisten beschouwend vaststellen. “We vergaten waarom we op de wereld waren. We probeerden door de gaten te kruipen naar de volgende dag, die minder bodemloos was.”

Een bestuurder geraakt afgeleid door het spektakel van de meisjes. Hij crasht tegen de brug, wat er op zijn beurt toe leidt dat een aantal andere auto’s op elkaar in rijden. De jongeren haasten zich naar beneden, nemen een aantal foto’s met hun telefoons en rennen dan snel weg. Ze tonen zich opgetogen over wat ze teweeg hebben gebracht. De volgende dag lezen ze in de krant over het ongeval en over de slachtoffers. Ze proberen zich het leven voor te stellen van de mensen - behoorlijk saaie levens, dat weten ze wel zeker - die gestorven zijn (één iemand) of die gewond zijn geraakt (een heleboel). Ze proberen zich ook de gedachten voor te stellen van de mannen die zich hebben laten afleiden door de ontblote vagina’s van de meisjes. Ze stellen zich voor dat die aanblik hen deed dromen van vlucht en ontsnapping. “Het was grappig te beseffen hoe wij in het leven van die mensen hadden ingegrepen. [Hoe] vier onbeschaamde kutten die levens een andere wending wisten te geven. [Zet] de familie met de caravan haar reis verder met een vervangauto of verandert ze haar vakantieplannen? We riepen deze vragen op om er ons vrolijk over te maken. Maar al snel ging het ons vervelen” (*ibid.*, p. 23). Een kort moment van *empowerment* onderbrak een voor de rest doodsaaie vakantie.

Verveling speelt een centrale rol in de vertelling van Elvis Peeters. De jongeren vervelen zich en ze grijpen naar geweld om hun gevoel van verveling te verdrijven. Een krantenbericht van enkele jaren geleden meldde, in de context van een geval van grafschennis, dat de daders vermoedelijk “drie minderjarigen [waren] die uit verveling

besloten om stenen naar de grafstenen te gooien”.² Zelf herinner ik me hoe ik als kind de gewoonte had om vliegen, meestal levende vliegen, heel nauwgezet te ontleden. Ik trok er eerst de pootjes af en dan de vleugels. Ik deed dit zonder duidelijke reden, behalve dan dat de tijd opgevuld moest worden. Ik had geen bijzondere anatomische interesse. Ik was niet boos. Ik had helemaal niet de gewoonte om kattenkwaad uit te halen. Maar de dagen en uren duurden altijd zo verdraaid lang en plots, zonder het goed en wel te beseffen, was ik volledig geabsorbeerd door een toch wel gewelddadige handeling. Zodra de vlieg volledig ontleed was, gooide ik het lichaam ervan weg en dacht ik er verder niet over na wat ik net gedaan had. Ik wandelde rustig weg. Ik geloof niet dat ik mijn schouders zelfs maar ophaalde.³

Dit gezegd zijnde, zou het mogelijk moeten zijn om iets te specifieker te zijn over het precieze verband tussen verveling en geweld dan louter waar te nemen dat verveling mensen ertoe kan verleiden om zich ten minste tijdelijk met geweld in te laten. Laten we het voorbeeld van de acht vrienden die Elvis Peeters aan de lezer voorstelt, van naderbij bekijken. Hun gevoel van verveling wordt steeds intenser naarmate het verhaal zich ontwikkelt (tot, aan het einde van het verhaal, de groep uiteenvalt omdat de jongeren ieder hun eigen interesses ontdekken: aan motorfietsen sleutelen, boeken lezen enz.) en naarmate het gevoel van verveling intensifieert, neemt ook hun geweld toe. Maar merk op dat de toename van geweld niet zozeer betekent dat het geweld ook noodzakelijk intenser of dodelijker wordt. Eerder is het zo dat het geweld van de jongeren uitvoeriger en, in zekere zin, meer gekunsteld werd. Verveling wordt soms in verband gebracht met een passie voor het nieuwe en, vervolgens, voor het nieuwere nieuwe en dan het nieuwste nieuwe. Eenzelfde patroon ziet men in het geweld dat verveling teweegbrengt. De groep jongeren in de roman van Elvis Peeters speelt vaak een spel waarbij ze elkaar uitdagen om de grenzen van het aangename en het gezellige op te zoeken en te overschrijden. Eén spel hield in dat de jongeren voorwerpen in elkaars lichaamsholtes staken, waarbij de persoon die het voorwerp ontving, geblinddoekt werd en moest raden wat het object was. Naarmate de tijd vorderde, werden deze voorwerpen steeds vreemder; oorspronkelijk ging het om een banaan of een fles, maar daarna werd het al snel een wesp of een ijskegel. Dit suggereert dat de kwestie misschien minder is dat verveling tot geweld leidt, maar eerder verveling een zekere mate van kunstmatigheid aanwakkert. Verder denk ik ook te kunnen stellen dat verveling er meestal *niet* toe leidt dat men zich werkelijk met geweld inlaat, dat men daadwerkelijk geweld uitoefent, maar eerder dat men de behoefte voelt om geweld te ervaren. De meeste mensen voelen zich geremd om geweld te plegen (zowel tegen mensen als tegen voorwerpen die als waardevol gebrandmerkt staan) (Grossmann, 2009) en er is niet onmiddellijk een logische reden waarom het gevoel van verveling die remming zou weg-

2 Drie verveelde kinderen verdacht van vernieling graven in St.-Katelijne-Waver. *Het Laatste Nieuws*, 18 september 2014.

3 E. Peeters (2014, p. 11) leidt zijn roman in met de volgende beschouwing van een van de jongeren: “We zijn vrij. [...] We halen onze schouders op.”

nemen. In die zin veroorzaakt verveling niet echt geweld, hoewel het wel kan doen dromen van geweld en meer nog kan doen dromen van *empowerment* en er-toe-doen. De vliegen die ik tijdens mijn jeugd verminkte, konden niet genieten van de bescherming die maatschappelijke waardering biedt. Op eenzelfde manier begrijpen kinderen niet noodzakelijk dat een begraafplaats een gewijde plek is. En wat de acht jongeren uit het verhaal van Elvis Peeters betreft, zij lieten zich slechts heel zelden in met rechtstreekse, fysieke gewelduitoefening. Wanneer de meisjes in het verhaal zich op een gegeven moment beginnen te prostitueren, geven ze er geen blijk van het gevoel te hebben dat hun lichaam geweld wordt aangedaan. Wanneer een van de meisjes sterft omdat er een ijspegel in haar vagina wordt gestoken (wat ertoe leidde dat ze plots en instinctmatig recht sprong, met haar hoofd tegen een boom stootte en zo haar schedel brak), was dit het gevolg van een dom ongeluk en geen van de betrokken jongeren had het gevoel dat hun spel gewelddadig was geweest. Wanneer er echt geweld in het spel is - d.w.z., wanneer iedereen goed en uitdrukkelijk begrijpt dat er geweld in het spel is - zijn de jongeren nooit degenen die het geweld uitoefenen, maar beperken ze zich tot het aanschouwen ervan. Dit is het geval aan het begin van de roman, wanneer ze de crash van de bestuurder tegen de brug wel bewust uitlokken en teweegbrengen, maar hiervoor nooit effectief geweld uitoefenen. En het is ook het geval in een later fragment, waarin twee van de meisjes op een man uitkomen die op het punt staat zelfmoord te plegen, hem hiertoe aanmoedigen en hem naar beneden zien vallen, zijn dood tegemoet. De meisjes zijn gefascineerd door de gebeurtenis en hun eigen in rol in de totstandkoming ervan, maar ze gedragen zichzelf op geen enkel moment agressief. Ongepast natuurlijk wel, agressief niet. Geweld blijft voor hen een tweedehandse ervaring, die, ondanks de onechtheid ervan, volstaat om hun behoeftes te bevredigen. Het geweld dat verveling veroorzaakt is on-werkelijk. Het is kunstmatig, gekunsteld, en blijft overwegend onrechtstreeks. Bepaalde fragmenten uit het boek lijken deze conclusie tegen te spreken, maar uiteindelijk blijken ook deze uitzonderingen de regel te bevestigen. Een van de jongeren valt op in deze context. Dit is Thomas, de enige persoon in de groep van acht die een andere klasseachtergrond heeft dan de rest. Thomas wordt geportretteerd als iemand van de lagere klasse, terwijl de andere kinderen allemaal neergezet worden als leden van de (hogere) middenklasse. Het is systematisch Thomas die het initiatief neemt tot gewelddadige handelingen en het is altijd Thomas die de inzet van bezigheden wil verhogen. Hij was het die op het idee kwam om de meisjes hun ontblote vagina's aan de autobestuurders te laten zien zodat ze afgeleid zouden worden en zouden crashen. Hij was het ook die de wesp en de ijspegel meebracht om ze in elkaars lichaamsholtes te kunnen inbrengen. Het is bovendien ook Thomas die met het idee op de proppen komt om de meisjes zich te laten prostitueren en die dit lucratieve zaakje voortzet wanneer de anderen deze 'ongein' ontgroeid zijn en verder willen met hun leven. Terwijl de anderen weliswaar meeheulen (en meewerken), omdat ze ook echt genieten van dat wat ze doen (en van de winst die ze maken), wordt enkel van Thomas gesuggereerd dat hij een werkelijke aanleg tot criminaliteit heeft. Wanneer de oorspronkelijke vier meisjes geleidelijk afstand nemen van de groep, is het Thomas, die erop gebrand is de zaken draaiende te houden, die nieuwe meisjes begint te rekruteren. Hij pikt er een uiterst

kwetsbaar meisje uit en onderwerpt haar op een uiterst brutale, gewelddadige manier. Hij krast 'HOER' in haar schaamheugel op een moment dat ze stomdronken is en vernedert haar de volgende dag seksueel, terwijl hij zich tegelijk opwerpt als haar redder en beschermer (Peeters, 2014, pp. 99-111, 115-126; citaat op p. 117).

“Heb je 't koud? [vraagt Thomas aan Loesje]

Ze knikte. Hij haalde zijn penis uit zijn broek. Een dikke lichtgele straal trof haar op haar buik, op haar dijen, kletterde neer op de plastic zak aan haar voeten.

Dat is warm, toch?

Ze leek verstijfd, keek hem wezenloos aan, wist niet of hij een grap maakte die bij hem paste, of haar vernederde, ze bracht geen woord uit. Hij trok een grimas [...].”

De rol van Thomas in het verhaal is betekenisvol omdat ze suggereert dat het plegen van ruw en wreed geweld niet toe te schrijven is aan de ervaring van verveling, maar eerder aan een aanleg voor crimineel gedrag of zelfs psychopathie. John Kekes (2005) maakt een gelijkaardig punt in zijn onderzoek naar de bronnen van het kwaad, waarin 'verveling' of 'de ontgoocheling met het gewone leven' als een van deze bronnen wordt voorgesteld. Kekes begint zijn toelichting met het verhaal van een zekere John Allen, die een heleboel gewelddadige misdaden heeft gepleegd met weinig andere bedoeling dan het plegen van de gewelddaad zelf. “[Johan Allen] is anders dan de anderen, want hij geniet ervan om kwaad te doen. Hij vindt er een welkome verlichting van een overigens alledaags leven in. Door kwaad te doen, heeft hij het gevoel echt te leven, en hij geniet van het gevaar en de risico's die hij neemt” (*ibid.*, p. 101). Kekes merkt onmiddellijk op dat de man een psychopaat was: “zijn kwaadaardige gedrag was volkomen onpersoonlijk” (*ibid.*, p. 103). Het is op zich wat vreemd dat Kekes het probleem van psychopathie binnenbrengt in een bespreking van het verband tussen verveling en (kwaadaardig) geweld. (Tevens voelt het aan als een onnodige complicatie om het begrip verveling in te voegen in een bespreking van het verband tussen psychopathie en geweld.) Maar het is wel betekenisvol, omdat het opnieuw bevestigt dat verveling niet rechtstreeks geweld veroorzaakt of het plegen ervan zelfs maar vergemakkelijkt.

Psychopaten zijn geneigd zich snel te vervelen, zo licht Kekes verder toe. Dit betekent concreet dat ze hoog scoren op de zogenaamde Schaal voor Gevoeligheid voor Verveling, een instrument dat gebruikt wordt in psychologische studies om de individuele aanleg tot gevoelens van verveling te meten. Het is evenwel belangrijk te benadrukken dat, hoewel psychopaten geneigd zijn zich snel te vervelen, verveling als dusdanig geen deel uitmaakt van het ziektebeeld van psychopathie. Psychopathie wordt typisch gedefinieerd in termen als 'wreedheid, agressiviteit en zelf-gerichtheid'. Dit heeft als gevolg dat hoewel het de verveling was die John Allen ertoe dreef om 'spanning en opwinding te zoeken', het zijn verdorven persoonlijkheid was die “maakte dat het kwaadaardige gedragingen waren die voor hem spannend en opwindend waren”. Zonder een psychopathische persoonlijkheid zou John Allen “minder boosaardige sensaties” hebben nagestreefd (*ibid.*, p. 105). Hoe bizar het ook mag klinken, Adolf Eichmann - de nazi-ambtenaar die verantwoordelijk was voor de logistieke kant van het transport van de Joden naar de concentratie- en vernietigingskampen - is daar mogelijk een voorbeeld van (snel verveeld, niet psychopathisch).

De eerste jaren van zijn volwassen leven verliepen voor Eichmann weinig beloftevol. Hij presteerde slecht op school en had het moeilijk om een baan te vinden. Dankzij connecties van zijn vader kreeg hij ten slotte een baan aangeboden bij de in Wenen gevestigde *Vacuum Oil Company*. Hij trok er het land voor rond, altijd maar in beweging, en hij genoot erg van het werk. Echter, na vijf jaar steeds maar onderweg te zijn geweest, besliste de bedrijfsleiding om hem een nieuwe functie te geven op het hoofdkantoor in Salzburg. Eichmann “verloor onmiddellijk alle plezier in zijn werk. Hij genoot er niet langer van te verkopen, om te bellen” (geciteerd in Arendt, 2006, p. 29; mijn vertaling uit het Engels). Hij voelde zich terug gekatapulteerd worden naar zijn “alledaagse bestaan”, waaraan de baan als rondreizend verkoper hem net had doen ontsnappen. Toetreden tot de nazi-*beweging* - na eerste de vrijmetselarij te hebben uitgeprobeerd - bood een nieuwe kans om voldoening te vinden in het leven. Het is in de context van dit essay belangrijk om aan te stippen dat Eichmann zelden of nooit zelf geweld heeft gepleegd. Hij heeft nooit zelf iemand vermoord en hij heeft nooit (al staat dit punt ter discussie) het bevel gegeven om mensen te vermoorden. Toen hij een concentratiekamp bezocht, voelde hij zich geschokt door wat hij aanschouwde. (Weet ook dat wanneer hij, vele jaren later, *Lolita* las in de gevangenis, Eichmann dit een afschuwelijk boek vond.) Eichmann was geen psychopaat. Hij was medeplichtig aan massageweld, maar hij was niet direct schuldig aan de fysieke uitoefening ervan. Niettegenstaande een erg permissieve omgeving, leidde zijn gevoeligheid voor verveling niet tot het plegen van geweld.

Ik heb tot dusver drie argumenten ontwikkeld over het verband tussen verveling en geweld. Ten eerste heb ik proberen aan te tonen dat verveling, als dusdanig, mensen niet aanzet tot het plegen van geweld. Ten tweede heb ik geopperd dat verveling wel in verband kan worden gebracht met on-werkelijk geweld, met de behoefte om geweld te ervaren, en meer nog met de behoefte om *empowerment* te ervaren (waarvan dan aangenomen wordt dat het plegen van geweld dit met zich meebrengt). Ten derde heb ik gesteld dat verveling in verband kan worden gebracht met een continue queeste voor ‘het nieuwste nieuwe’ en dus met steeds kunstmatigere (meer gekunstelde, uitvoerigere, fantasierijkere) dromen van geweld. Naarmate verveling intenser ervaren wordt, verwachten we daarom dat het geweld dat ermee gepaard gaat steeds grotesker zal worden. Het geweld dat met verveling gepaard gaat, is on-werkelijk in ook deze tweede betekenis. Denk aan sadomasochisme in plaats van een rechttoe rechtaan vuistgevecht.

Een zelfvoldaan vertoog⁴

Verveling biedt meestal slechts een beperkte verklaring voor concrete gevallen van geweldsuitoefening. John Keane (2004, p. 89) stelt hierover dat verwijzingen naar

---

4 Dit deel van de tekst stoelt sterk op een tekst die ik eerder schreef met Erik Ringmar, al verschildt de algemene teneur. Cf. Kustermans en Ringmar (2011).

verveling als de oorzaak van geweld “eerder provocerend dan overtuigend zijn”. Dit klopt, al moet men daar onmiddellijk aan toevoegen dat de provocatie niet altijd van dezelfde aard is of dezelfde grondslag heeft. Er bestaan verschillende vertogen over de koppeling tussen verveling en geweld, die elk op een andere manier provoceren. Een eerste verhoog, typisch uitgesproken door een geprivilegieerde elite en met zichzelf als onderwerp, provoceert door zijn zelfvoldane toon. Een tweede verhoog, daarentegen, dat ook typisch te berde wordt gebracht door de elite maar dat eerder de massa als onderwerp neemt, provoceert door zijn veroordelende toon. Dit tweede betoog kondigt wat ik later “de terugkeer van *acedia*” zal noemen aan. Ten tijde van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog hoorde men hier en daar uitingen van zelfvoldane verveling. Stadsrellen aan het begin van de 21ste eeuw geven dan weer aanleiding tot het uitspreken van een beschuldigend betoog over verveling. In dit deel van de tekst bespreek ik de eerste casus meer in detail. De tweede casus behandel ik in het volgende en laatste deel van de tekst.

De Eerste Wereldoorlog (‘De Grote Oorlog’) brak uit aan het einde van de lange negentiende eeuw, op een moment dat cultureel elitaire kringen het vertrouwen in de verwezenlijkingen van de Europese beschaving, of tenminste het vertrouwen in het natuurlijk samenvallen van materiële en morele vooruitgang, gevoelig was afgenomen. De *fin-de-siècle* werd ervaren als een sombere, wat droefgeestige tijd. De culturele elite voelde zich ontaard en ontgoocheld. De oorlog die op het punt stond uit te breken, diende zich aan als een moment van mogelijke wedergeboorte. Dit soort stemmen vond een natuurlijke voedingsbodem in het Oostenrijks-Hongaarse rijk, dat op zijn laatste benen liep, dat zich zijn aristocratische verleden nog levendig herinnerde, maar waar zich intussen wel een burgerlijke cultuur had ontwikkeld, en waar de praktijk van het duelleren nog altijd als prestigieus werd beschouwd maar geen realiteit meer was; jonge mannen hielden zich nu eerder op met het wat loom rondhangen in de salons van Wenen en Boedapest (cf. Roth, 2011). Dit soort situatie en het daaruit volgende enthousiasme voor de nakende oorlog illustreren de these van de militaire historicus Michael Howard (2001, p. 112), die aan het begin van deze eeuw schreef dat “er iets aan een rationale orde dat ervoor zorgt dat ze bij sommige mensen, en wellicht vooral bij jonge mensen die immers barsten van de energie, een diep en misschien gerechtvaardigd gevoel van ongenoegen opwekt”. Maar de stelling van Howard is te algemeen. Tenminste, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog ging het niet om alle, maar om een specifieke groep jongeren, vooral jonge stedelingen, universiteitsstudenten en intellectuelen (Ringmar, 2016b). Een van hen was de Hongaarse schrijver Dezső Kosztolányi, die in 1914 29 jaar oud was. Hij meende dat de “mens tegenwoordig opgroeide in een broeikas” en dat “hij er bleekjes uitzag en steeds maar aan zijn thee nipte”, maar dat hij “nu deze gezonde brutaliteit enthousiast begroet”. “Laat de storm maar komen”, riep hij uit, “en laat de storm onze salons schoonvegen” (geciteerd in Strachan, 2003, p. 58).

Kosztolányi drukte een persoonlijke overtuiging uit, maar het gebeurde ook dat de overtuiging werd toegeschreven aan bredere groepen. Dit gebeurde dan vaak met een politieke bedoeling. Zo brachten de katholieke intellectuelen Henri Massis en Alfred de

Tarde (onder het gezamenlijke pseudoniem Agathon) in Frankrijk een rapport uit waarin ze claimden verslag te doen van de opinie van Franse scholieren over de in-de-luchthangende oorlog. “De *lycéens* verwelkomen de oorlog”, zo stelden ze, “ze ontwaren in oorlog een esthetisch ideaal van energie en kracht. De Franse jeugd gelooft dat Frankrijk heroïek nodig heeft om te leven. De Franse jongeren verkiezen oorlog boven dit oneindige wachten” (Agathon, 1913, pp. 24-26). Het is echter noodzakelijk te benadrukken dat Massis en de Tarde de Franse scholieren nooit direct of systematisch ondervraagd hebben, maar dat ze deze meningen weergaven doorheen de lens van de inschatting van “M. Touralle; wat wil zeggen, doorheen de lens van de inschatting van de voorzitter van de Algemene Studentenraad, die vast en zeker een elite student was die schoolliep op een eliteschool” (*ibid.*; cf. Audoin-Rouzeau en Becker, 2003). Massis en de Tarde verdedigden hun wat bijzondere manier van steekproeftrekking door te stellen dat de opinie van de elite van de Franse jeugd een voorafspiegeling vormde van wat later de bredere publieke opinie zou worden. Zij hadden ervoor geopteerd de opinie te onderzoeken van de ‘beste jongeren’ die in 1912 in Frankrijk te vinden waren in de overtuiging dat deze jongeren er een meer waarachtige mening op na hielden. De andere, gewonere jongeren verveelden zich ook en snakten evenzeer naar oorlog, zo was de veronderstelling, maar ze waren er zich nog niet volledig van bewust en ze konden ook niet zo goed uiting geven aan hun gevoelens als hun (toekomstige) leiders. De wetenschappelijke *survey* van Massis en de Tarde was niet meer of minder dan katholieke propaganda.

De journalistieke verslagen over hoe enthousiaste menigten samenstroonden in de straten van de Europese hoofdsteden kunnen evenmin als representatief worden beschouwd (Ringmar, 2016b). Het is al helemaal niet overtuigend dat het eigenlijke vechten tijdens de Eerste Wereldoorlog als “opwindend, avontuurlijk en prettig” werd ervaren of dat de oorlog zo lang had geduurd omdat de gewone soldaten er te veel plezier aan hadden beleefd (Jones, 2006, p. 229). Hiermee wil ik niet ontkennen dat gelijk welke gebeurtenis altijd een hele resem verschillende reacties zal uitlokken en dat het dus wel zo zal zijn dat ook met betrekking tot de militaire actie tijdens de Eerste Wereldoorlog er getuigenissen te vinden zullen zijn waarin het opwindende, *ennui*-verjagende aspect ervan gethematiseerd wordt. Liddell Hart, die later een bekend militair historicus zou worden, beweerde bijvoorbeeld, met verwijzing naar zijn ervaringen als officier in de Grote Oorlog, dat “in vergelijking met de saaiheid en trivialeiteit van het normale bestaan, oorlog mensen terug interesse in het leven geeft” (geciteerd in *ibid.*, p. 243). Op eenzelfde manier herinnerde een voetsoldaat zich hoe hij “gedurende de eerste paar maanden, de loopgravenoorlog als een soort van gevaarlijke pret had ervaren” (geciteerd in *ibid.*, p. 244).

Deze getuigenissen bestaan en er is geen reden om hun echtheid in twijfel te trekken. Niettemin zou ik drie punten willen benadrukken. Ten eerste lijkt het me een evidentie dat oorlog misschien een tijdelijke, maar zeker geen duurzame oplossing biedt voor het gevoel van verveling. Voor je het weet, wordt de oorlog zelf een behoorlijk saaie onderneming. Ten tweede lijkt het me ook een feit dat misschien sommige mensen de oorlog enthousiast tegemoet traden en de oorlog als opwindend ervoeren, maar

dat dit zeker niet de meerderheid was. Als er al een dominante motivatie bestond bij deze groep kinderen - want dat waren ze vaak nog - in de loopgraven, dan was het er wellicht vooral een die stelde op een eerder traditioneel gevoel van plicht (Kramer, 2007, p. 340). Ten derde, en dus ten slotte, wijst alle empirische bewijs erop dat als er al 'genoten' werd van de deelname aan de oorlog, dat dit genot dan niet voortvloeide uit het plegen van gewelddaden, maar veeleer uit de uitdagingen die een van geweld doordrongen omgeving aan mensen stelt, uit het bang zijn. Het genot lag in het "aanhoren van de rollende donder van zwaar geweervuur, dat net klinkt als het geluid van echte donder of van een oceaanschip" (geciteerd in Jones, 2006, p. 234). Nog een andere mogelijkheid is dat het genot van de oorlog (in zoverre er van genot sprake was) niet zozeer voortvloeide uit het vertoeven in en trotseren van een gewelddadige omgeving, maar wel uit het onder de knie krijgen van een niet-alledaagse vaardigheid. Zo is er de volgende getuigenis van Julian Grenfell (geciteerd in *ibid.*, p. 244; mijn cursivering), een sluipschutter in de Eerste Wereldoorlog:

"Ik kroop op de borstwering van hun loopgraaf. Dit was heel spannend [...]. Ik gluurde door hun mazen maar kon niemand zien zitten. Dan stak één van die Duitsers zijn hoofd terug omhoog. [...] Ik zag zijn tanden glinsteren door mijn vizier, en ik haalde de trekker heel standvastig over [*I pulled the trigger very steady*]. De man gromde eens en zakte in elkaar."

Een sluipschutter doodt vanop een afstand. Net als bij een *drone operator* is het daarom onduidelijk of een sluipschutter zijn activiteit als gewelddadig ervaart (zelfs als de sluitschutter *weet* dat zijn handeling dodelijke gevolgen heeft). Grenfell genoot duidelijk van zijn opdracht als sluipschutter, maar het blijft tegelijk onduidelijk waar die vreugde vandaan kwam. Misschien kwam het genot van het geweld ("*he just gave a grunt and crumpled up*") of misschien kwam het van het gevoel ergens daadwerkelijk goed in te zijn ("*I pulled the trigger very steady*"). Grenfell ontsnapte aan de verveling - niet zozeer de omvattende verveling die de stemming van de moderne samenleving definieert, maar de verveling die een loopgravenoorlog kenmerkt - omdat hij een belangstelling ontwikkelde voor en een bekwaamheid verwierf in een praktijk. Dat die praktijk gewelddadig van aard was, is in zekere zin een bijkomstigheid.

Het eigenlijke geweld van de Grote Oorlog vervulde deze functie - van het (tijdelijk) weggagen van de verveling - slechts voor heel weinig mensen. Een psychologische studie van enkele jaren geleden vond dat slechts twee procent van de soldaten de Eerste Wereldoorlog overleefde zonder psychologische schade en beweerde verder dat deze twee procent wellicht gekenmerkt werd door een "agressieve, psychopathische persoonlijkheid" (*ibid.*, p. 239). Het zou best kunnen zijn dat voor hen de oorlog een oplossing bood voor hun gevoelens van verveling. Op eenzelfde manier moet benadrukt worden dat slechts heel weinig literaire herinneringen aan de oorlog het regeneratieve aspect ervan centraal stelden. De uitzondering bevestigt opnieuw de regel, zoals wanneer Ernst Jünger (2003) in 1920 zijn oorlogsmemoires *Storm of Steel* publiceert (met in de loop der jaren een heleboel herwerkte versies). Over deze memoires is reeds meermaals geopperd dat Jünger bij het schrijven ervan meer gedreven werd door li-

taire ambitie dan door een verlangen om de realiteit van de oorlog zorgvuldig weer te geven. *Storms of Steel* had de bedoeling een dramatisch statement te zijn - en het boek was doordeesemd van zelfvoldaanheid (cf. Jünger, Benjamin en Wikoff, 1979).

De terugkeer van *acedia*

‘Eenvoudige verveling’ is van alle tijden (en komt voor bij alle min or meer intelligente dieren). ‘Diepgaande verveling’, daarentegen, is een moderne, intellectuele uitvinding. Ze geeft een schijn van glans aan onze gevoelens van eenvoudige verveling, die we als kinderachtig zijn gaan beschouwen en waarvoor we ons schamen. We vieren de ‘diepgaande verveling’ (die we als teken van diepzinnigheid duiden) en ontkennen zo onze ervaring van eenvoudige verveling. In vroegere periodes van de geschiedenis bestonden er ook allerlei verhandelingen over verveling. Het meest bekend is wellicht het christelijke (monastieke) vertoog over *acedia* (Toohey, 1988, p. 151), waarvan Evagrius (346-399 n.Chr.) de “canonieke formulering” neerpende naar aanleiding van zijn vijftienjarig verblijf in een kluisenaarskolonie in de Egyptische woestijn. Het leven van dit soort kluisenaars was “extreem monotoon, hard en eenzaam” en het valt dan ook niet te verwonderen dat de kluisenaars af en toe overmand werden door een zware aanval van verveling en, als gevolg daarvan, ertoe geneigd konden zijn om “de waarde van anachoritische⁵ praktijken” te verwerpen (Toohey, 1990, pp. 340, 341). Het is dan ook niet verwonderlijk dat *acedia* onmiddellijk als een morele kwaal werd geduid (hoewel *de oorzaak van de gevoelens van verveling op een vrij evidente manier konden worden gekoppeld aan omstandigheden die los stonden van de individuele wil*). *Acedia* vormde een bron van gevaar omdat het “de deur opende naar andere verlokkingen, omdat het aanzette om de eigen cel te verlaten en tenslotte ook het religieuze leven achter zich te laten” (S. Wenzel in *ibid.*). Wanneer Cassius (360-435 n.Chr.) de betekenis van het begrip *acedia* later verder probeert te ontwikkelen, en ditmaal in de context van een klooster in het zuiden van Frankrijk en dus in net iets minder harde omstandigheden, houdt hij vast aan een morele interpretatie van gevoelens van verveling. Een verveelde monnik zal geneigd zijn zich lui op te stellen, zo betoogde Cassius, en hij zal dus minder dan wenselijk bijdragen aan de gemeenschappelijke taken die een monastieke gemeenschap overeind houden (*ibid.*, p. 342). Hij zet verveling neer als een ondeugd en later zal *acedia* formeel erkend worden als een van de zeven hoofdzonden. De persoon die zich verveelde, werd omschreven als gemakzuchtig, traag, lui, vadsig. Hij was moreel laakbaar. De notie *acedia* was de uitdrukking van een moraliserend discours over verveling.

In zijn bespreking van de conceptuele ontwikkeling van *acedia*, waarop ik me baseerde in de voorgaande paragrafen, wijst Peter Toohey op het merkwaardige epide-

---

5 Een anachoreet was een religieus persoon die als kluisenaar leefde, vaak oorspronkelijk een monnik die het klooster ervoer als te druk en als weinig bevorderlijk voor het beleven van een religieuze ervaring.

miologische karakter van het fenomeen verveling of *acedia*: de toestand flakkert soms op en neemt dan weer in intensiteit af. Ze flakkert bovendien op de ene plaats op, maar niet op de andere. Toohey acht zich niet in staat om deze variatie te verklaren. “Dit zou meer kennis vereisen over gedeelde psychologische toestanden dan wat we nu weten”, schrijft hij en dan voegt hij een wat enigmatische voetnoot toe: “Misschien kent het voorkomen van *acedia* parallellen in zulke bizarre fenomenen als het maenadisme?” (*ibid.*, voetnoot 44). En nu wordt het echt interessant, want het maenadisme brengt ons terug bij onze oorspronkelijke probleemstelling: het verband tussen verveling en geweld.

De Maenaden waren “vrouwelijke aanbidders van Dionysos”. De Griekse mythologie omschrijft hen als de ijlenden of de razenden. Ze renden over bergen, vielen mannen aan, bewogen als vogels, toonden zich onkwetsbaar voor ijzer, vuur en slangen, ze scheurden dieren in stukken, en ook kinderen en zelfs de koning van Thebe” (Bremmer, 1984, p. 267). In de historische herinnering verbeeldt men de cultus van de Maenaden aan de hand van ongecontroleerde, bijna-hysterische lichaamsbewegingen en met omofagie, “de vreugdevolle daad van het eten van rauw vlees”. “Deze vrouwen verscheuren vee [...] er bestond ook het vermoeden van kannibalisme” (*ibid.*, p. 273-274). Jan Bremmer, een vermaard onderzoeker op het gebied van de antiek-Griekse godsdienst, verklaart het maenadisme met verwijzing naar de verveling van de vrouwen. Griekse vrouwen, niet het minst Griekse vrouwen van aristocratische komaf zoals de Maenaden, brachten hun leven in relatieve afzondering door, geketend aan hun huizen, uitgesloten van deelname aan het publieke, politieke leven, en evenzeer beperkt in hun mogelijkheid (en zelfs recht) om ander vrouwelijk gezelschap op te zoeken. “Na de trance”, stipt Bremmer aan, “keerden de Maenaden terug naar hun huis en hervatten ze hun saaie, geïsoleerde leven, wat het maenadische ritueel hen, net als andere vrouwelijke culten, hielp om te doorstaan.” Hier lijkt het dus dat ‘antieke verveling’ wel degelijk aanleiding gaf tot het plegen van geweld.⁶ Of misschien toch niet. Men moet er zich immers voor hoeden de handelingen van de Maenaden te snel te vereenzelvigen met de mythische beschrijving ervan (waardoor wij ze veelal kennen). De echt gewelddadige handelingen, zoals die blijken uit de mythische beschrijving ervan, maakten geen deel uit van de werkelijke samenkomsten van de Maenaden. Mythische beschrijvingen overdrijven vaak de rituele werkelijkheid. Dit vindt deels zijn verklaring in het feit dat mythen onmiddellijk moeten overtuigen op het *moment* dat ze uitgesproken en overgedragen worden (terwijl rites regelmatig uitgevoerd worden en daarom minder intens kunnen zijn), maar een ander, en wellicht belangrijker deel van de verklaring ligt erin dat “mythes commentaar leveren op rites” en dat ze hierbij vaak de stem van de samenleving vertolken. *In casu*: “door het verlaten van hun huis

6 Ook Peter Toohey (1990, p. 350) vertelt hoe een hooggeplaatste gouverneur, Pyrrhus, zich tijdens zijn pensionering overgeeft aan de *acedia* en hoe hij enkel plezier haalde uit het “plegen van of slachtoffer zijn van kattenkwaad. Om de verveling te verlichten vertrok Pyrrhus tenslotte opnieuw op militair avontuur, waarbij hij uiteindelijk het leven liet”.

voor te stellen als het verscheuren van hun kinderen, gaven Griekse mythen uitdrukking aan de afschuw die mannen ervaarden ten aanzien van de handelingen van de Maenaden” (*ibid.*, p. 273).

Hun gevoelens van verveling zetten aristocratische vrouwen in klassiek Griekenland ertoe aan te willen ontsnappen aan de beperkingen van hun alledaagse leven, tijdelijk hun toevlucht te zoeken bij vrouwelijk gezelschap in de bossen, wild te dansen en betoverende liederen te zingen, en misschien ook om zichzelf te bedwelmen. De Griekse samenleving kwam er nooit toe om het maenadisme te omarmen, hoewel het zich ontwikkelde tot een erkende cultus en de Grieken er in zekere mate de functionaliteit van inzagen en hun vertrek naar de bossen niet enkel bij de vrouwen, maar in bredere kringen voor de nodige opwinding en een feeststemming zorgde. Ondanks dit alles wekte het maenadisme afschuw op, met name bij de Griekse mannen. Zij ontnamen vrouwen het recht op gevoelens van verveling en de reactie van vrouwen op deze verveling werd door de mannen - door de samenleving - op alarmistische en moraliserende wijze weergegeven. Het in verband brengen van verveling met geweld maakte in klassiek Griekenland net zozeer als in christelijk Europa deel uit van een moraliserende opvatting over verveling, of misschien meer nog van een moraliserend discours over een bevolkingsgroep die, om evidente sociologische omstandigheden, aan verveling leden.

Bij wijze van besluit wil ik beargumenteren dat we vandaag een *terugkeer van achedia* beleven. Ik denk hierbij in de eerste plaats aan de manier waarop delen van het ‘commentariaat’ betekenis geven aan uitbarstingen van stedelijk geweld in Europese steden en aan hoe ze hierbij graag en vaak naar de verveling van Europa’s stedelijke jeugd verwijzen. Deze commentaren verschillen van de analyse van Arthur Miller in zijn essay uit 1962. Miller (1962, p. 51) probeerde uit te leggen *hoe* hun verveling jongeren uit steden en voorsteden ertoe drijft om elkaar en zichzelf geweld aan te doen: “[de] delinquent zit vast aan zijn verveling [...] tot hij plots gedurende enkele korte momenten ‘tot leven komt’; hij gaat op rooftocht om de hoek en hij voelt de opwinding van zijn leven te riskeren terwijl hij een fles gevuld met benzine op het hoofd van een ander kind slaat. In zekere zin fungeert [zijn geweld] als een trip naar Miami.” Het is een fictief voorbeeld, maar Miller legt wel een plausibel, oorzakelijk verband tussen de verveling van stedelijke jongeren en hun, al bij al beperkte, uitoefening van geweld. Echter, de argumentatie die vandaag wordt ontwikkeld in allerhande opiniepagina’s, neemt een andere vorm aan en legt een verband met andere, veel grootschaligere uitbarstingen van geweld.

In een beschouwing bij de rellen in Londen van 2011 drukte een waarnemer de overtuiging uit dat “er tegenwoordig een uitzonderlijke mate van verveling en vervreemding is en *simpelweg niet langer een toewijding aan de waarden die de samenleving gedurende veel jaren min of meer deed samenhangen*”.⁷ In een zelfde, wanhopige toon merkte Zygmunt Bauman op dat er geen politieke bekommernissen tot uiting werden gebracht in de rellen, behalve dan misschien “een consumentisme: een nogal

---

7 <http://www.npr.org/2011/08/13/139598062/boredom-and-alienation-may-factor-into-uk-riots>.

kinderachtig, en weinig doordachte, politieke houding bij de jeugd”. Ik wil de aandacht vestigen op de moraliserende, veroordelende aard van de argumentatie (“geen betrokkenheid op gemeenschappelijke waarden”, “nogal kinderachtig”). Deze morele connotatie vindt men ook terug wanneer verveling in verband wordt gebracht met de zogenaamde radicalisering van jonge Europese moslims (inclusief recente bekeerlingen), een associatie die vaak genoeg wordt gemaakt. Een medewerker van het Amerikaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken vermeldde onlangs verveling als een van de hoofdredenen waarom jongvolwassenen gerekruteerd werden door Islamitische Staat.⁸ Voor het ministerie was het slechts één item op een lange lijst van risicofactoren, maar anderen hebben verveling geduid als het “rekruteringsmiddel voor Islamitische Staat”.⁹ In dit laatste, eerder radicale perspectief gaat men er dan van uit dat factoren zoals economische ongelijkheid, lage scholingsgraad of maatschappelijke miskenning uiteindelijk geen of slechts een beperkte rol spelen in het radicaliseringsproces. Op eenzelfde manier is verveling gebruikt om het belang van religie - zij het religie als geloofsovertuiging, zij het religie als (een drang naar) religiositeit - in het proces van radicalisering te relativeren. “De meeste jonge mensen die meedoen aan de jihad kennen een gematigde of veelal seculiere, en dus geen radicaal religieuze, opvoeding”, getuigde de antropoloog Scott Atran (2010, 7).

“Maar waar ter wereld, in moderne samenlevingen, vind je jonge mensen die aan de lippen hangen van oudere onderwijzers of van ‘gematigden’? De jeugd verkiest in het algemeen daden, geen woorden, en uitdaging, geen kalmte. Dat is een belangrijke reden waarom zovelen die zich vervelen, die werkloos zijn, die overgekwalificeerd zijn, en weinig hoop koesteren voor de toekomst, er voor kiezen om met hun vrienden jihad te doen. Jihad is een egalitaire werkgever die iedereen gelijke kansen biedt (ten minste aan alle jongens, maar let op: meisjes vinden via het web ook hun weg naar de daad): broederlijk, snel, spannend, roemrijk en cool. Iedereen is welkom om te proberen het hoofd van Goliath af te snijden met een papiersnijder.”

Atran spreekt op empathische wijze. Hij wil oprecht begrijpen waarom jonge westerlingen voor de jihad kiezen. Maar merk niettemin op hoe hij de religieuze betrokkenheid van de betreffende jongeren minimaliseert en ook hoe hij, in zekere mate, het belang van de sociale en politieke context relativeert. Dit lijkt een onvermijdelijk gevolg van theoretische beschouwingen die een verband leggen tussen verveling en geweld, en dit is het des te meer wanneer deze verveling in culturele termen wordt geduid als “diepgaande verveling”, als de verveling van “moderne samenlevingen”, zoals Atran het situeert.

Nu, en dit werkelijk ten slotte, *als men het stedelijke geweld in Europa - of dit nu de vorm aanneemt van rellen of van radicalisering - per se wil duiden in termen van*

8 <http://cnsnews.com/news/article/patrick-goodenough/state-dept-official-boredom-desire-belong-marginalization-drive>.

9 <http://www.bloombergtview.com/articles/2015-02-18/islamic-state-of-boredom-how-jihadis-recruit-western-youth>.

verveling, maar als men tegelijkertijd hun maatschappelijke situatie in de analyse wil betrekken, dan zijn ideeën over diepgaande, moderne verveling misschien minder nuttig dan de analyse die Peter Toohey maakte van het gedrag van dieren die in kooien opgesloten zitten in de vele dierentuinen die Europa (en de rest van de wereld) kent. “Langdurige opsluiting”, zo schrijft Toohey (2011, p. 89), “brengt bij dieren, initieel, een echt en waarneembaar gevoel van verveling teweeg. Later volgt er frustratie, onrust, boosheid, geweld en, uiteindelijk, depressie. Het opgesloten dier evolueert van verveling over een manische reactie (onrust, boosheid) tot een depressieve reactie.” Dit essay is niet de plek om het stedelijke geweld in Europa gedetailleerd te verklaren. Het lijkt me wel zo dat het probleem van segregatie en het daarmee samenhangende gevoel van vast te zitten geen onaannemelijk vertrekpunt zou zijn voor een dergelijke analyse (cf. Kustermans, 2014).

Bibliografie

- Agathon (1913). *Les Jeunes Gens d'Aujourd'hui*. Paris: Plon.
- Arendt, H. (2006). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin.
- Atran, S. (2010). *Pathways To and From Violent Extremism: The Case for Science-Based Field Research*. A Statement Before the Senate Armed Services Subcommittee on Emerging Threats and Capabilities (10 maart 2010).
- Audoin-Rouzeau, S. & Becker, A. (2003). *14-18: Retrouver La Guerre*. Paris: Gallimard.
- Bauman, Z. (2012). Fuels, sparks and fires: On taking to the streets, *Thesis Eleven*, 109, 1,11-16.
- Bremmer, J. (1984). Greek Maenadism Reconsidered. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 55, 267-286.
- Eastwood, J., Frischen, A., Fenske, M. & Smilek, D. (2012). The Unengaged Mind: Defining Boredom in Terms of Attention. *Perspectives on Psychological Science*, 7(5), 482-495.
- Gardiner, M. (2014). The Multitude Strikes Back? Boredom in an Age of Semiocapitalism. *New Formations: A Journal of Culture/Theory/Politics*, 82, 29-46.
- Goodstein, E. (2006). *Experience Without Qualities: Boredom and Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Grossman, D. (2009). *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. New York: Back Bay Books.
- Heidegger, M., McNeill, W. (trans.) & Walker, W. (trans.) (1995). *The Fundamental Concepts of Metaphysics: World, Finitude, Solitude*. Bloomington: Indiana University Press.
- Howard, M. (2001). *The Invention of Peace: Reflections on War and International Order*. London: Taylor and Francis.
- Jervis, L., Spicer, P., Manson, S. & the AI-SUPERPFP Team (2003). Boredom, 'Trouble,' and the Realities of Postcolonial Reservation Life, *Ethos*, 31(1), 38-58.
- Jones, E. (2006). The Psychology of Killing: The Combat Experience of British Soldiers during the First World War. *Journal of Contemporary History*, 41(2), 229-246.
- Jünger, E. (2003) [1920]. *Storm of Steel*. London: Penguin.
- Jünger, E., Benjamin, W. & Wikoff, J. (1979). Theories of German Fascism: On the Collection of Essays War and Warrior, Edited by Ernst Jünger. *New German Critique*, 17 (Spring), 120-128.
- Keane, J. (2004). *Violence and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kekes, J. (2005). *The Roots of Evil*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Kramer, A. (2007). *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*. Oxford: Oxford University Press.
- Kustermans, J. (2014). *Unrest in the City: What Can the Riots in Stockholm Teach Us?* Brussel: Vlaams Vredesinstituut.
- Kustermans, J. & Ringmar, E. (2011). Modernity, Boredom, and War: A Suggestive Essay. *Review of International Studies*, 34(3), 1775-1792.
- Miller, A. (1962). The Bored and the Violent. *Harper's Magazine*, (November), 50-56.
- Peeters, E. (2014). *Wij*. Amsterdam: Uitgeverij Rainbow.
- Prins, A. (2007). *Uit Verveling*. Utrecht: Uitgeverij Klement.
- Ringmar, E. (2016a). Attention and the Causes of Modern Boredom. In M. Gardiner & J.J. Haladyn (Eds.), *Boredom Studies: Postdisciplinary Inquiries*. London: Routledge (forthcoming).
- Ringmar, E. (2016b). "The Spirit of 1914": A Redefinition and a Defense. In S. Dimitrova, G. Levi & F. Rousseau (Eds.), *The First World War Phenomenon*. Blagoevgrad: South-West University "N. Rilski" (forthcoming).
- Roth, J. (2011) [1939]. *Die Kapuzinergruft*. Köln: Anaconda Verlag.
- Strachan, H. (2003). *The First World War: Volume 1, To Arms*. New York: Oxford University Press.
- Svendsen, L. (2005). *A Philosophy of Boredom*. London: Reaktion.
- Svendsen, L. (2006). *Fashion: A Philosophy*. London: Reaktion.
- Toohey, P. (1988). Some Ancient Notions of Boredom. *Illinois Classical Studies*, 13(1), 151-164.
- Toohey, P. (1990). Acedia in Late Classical Antiquity. *Illinois Classical Studies*, 15(2), 339-352.
- Toohey, P. (2011). *Boredom: A Lively History*. New Haven and London: Yale University Press.
- Vrints, A. (2011). *Het Theater van de straat: Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.